

ॐ छद्तरव्यपदेशाद्विताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॐ ॥

माण्डूक्योपनिषद्

Mandukyopanishad

1027 (B)

21

146

1028 (A)

श्री मध्वप्रणीतम्

मंडू

९

॥ श्री गणेशाय नमः ॥ अथ मंडूकोपनिषद्वाच्यप्रारंभः ॥ पूर्णानंदज्ञानवृत्ति-
स्वरूपेनिसमव्ययं ॥ चतुर्धा सर्वभोक्तारं वंदे विष्णुं परंपदे ॥ १ ॥ मंडूकरूपिणा वर-
णचतुरूपो नारायणस्तूयते ॥ ध्यायेन्नारायणे देवं प्रणवेन समो हितः ॥ २ ॥ मंडू-
करूपी वरुणः स्तुष्टावहरिमव्ययमिति पाद्ये ॥ ओमिक्तं तु यद्वं तदक्षर-
मुदाहृतं ॥ ३ ॥ ओं तमत्रजगद्यस्मात् ओं तस्माद्गवान्हरिः ॥ तदिदं गुणैर्व्यव-
सर्वमित्येव शब्दितं ॥ ४ ॥ भाविभूतभवेत्काले ध्वेकरूपतया हरिः ॥ सर्वानिसिद्ध-
येषां व्याख्योकारस्य कीर्तितेति बृहत्संहितायां ॥ ५ ॥ ॐ मिसा क्रियते यस्मादि-
कोरोसावतः परः ॥ सर्वत्वमिति पूर्णत्वं तन्नान्यस्य हरः कश्चित् ॥ ६ ॥ इति नैगु-
ल्ये ॥ सर्वमोकार एव स न्यस्य पूर्णत्वं निवारणं त्रिकालातीतत्वं च तस्यैव ॥ ७ ॥
प्रकृतेरपि त्रिकालातीतत्वं विद्यत इत्यन्यदिति विशेषणं ॥ परमं यो महद्वं

राम

९

तदेव ब्रह्म परमं कर्तृनां ॥ पूर्णमदः पूर्णमिदं इत्यादिषु प्रसिद्धं च ब्रह्मणः पूर्णत्वं
मित्याह ॥ सर्वं दत्तं इति ॥ श्री ब्रह्मादिसकलदेवेषु स्थित्वा आदानादिकर्तृत्वायै
कश्चित्प्रतीयते ॥ जीवानामस्वातंत्र्यदद्रीनात्सोपि स एवेति दर्शयति ॥ अथमा-
त्मा ब्रह्मेति ॥ पूर्णस्तु हरिरेव को नान्यत्पूर्णं कदाचन ॥ चिना च मल्लति नान्यत्का-
लातीतं परात्मनः ॥ कालश्चेव दिशो वेदाश्च प्रकृत्यात्मान ईरिताः ॥ अभिमानात्तु जी-
वानां न कालातीतता भवेत् ॥ मुक्तानामपि पूर्वत्र कालसंबंध ईरितः ॥ पूर्णत्वं च स-
दा विष्णोः प्रसिद्धं सर्ववेदतः ॥ सौम्यं विष्णुरमा ब्रह्मा रुद्रा न तादिगः सदा ॥ आदानादन क-
र्तृत्वादात्मा तेषामगोचरः ॥ इति मंडूकरूपी स नृददश्चिरुण श्रुतिमिति हरिर्विशेषः ॥ चतुर्धा व-
स्थितो देहपरमात्मा सनातनः ॥ वैश्वानरो जागरितस्थानगो गजवक्रगः ॥ निर्माता वाद्यसं-
वित् जीवानां देते गोचरः ॥ अष्टादशामुखान्यस्य पुमाकाराणि सर्वशः ॥ मध्यमं तु गजा-
कारं चतुर्बाहुः परः परान् ॥ पादो हस्तिः करो हस्ता इति सप्तांग ईरितः ॥ स्थूलान्मो-

मोडः

२

गान्द्रिद्येसः शुभाभुंङ्तेनशुभाभाविश्वंस्थलेसमुद्दिष्टं सर्वगम्यत्वेतुतः॥ तत्संबंधी
नरोनाशाद्वैश्वानरउदाहृतः॥ विनायस्तुविश्वस्य ध्यानादेद्भुजवक्रता॥ तथैवतैजसध्याना
तध्यानादिंद्रइंद्रां॥ चतुर्ध्यानाच्चरुइतंरुद्रआपजनार्दनात्॥ एवभूतगुणोविद्युः चतुरा
त्मापरात्परइतिमहायोगे॥ जाग्रदृशिनसंस्काररूपत्वात्त्वमगंतुयत्॥ प्रविनिर्क्ततुतद्रा
नेकारणोतज्ञोच्यतेइतिवरोह॥ सुषुप्तंतुतमोज्ञेयहरिप्राप्यतदावृतः॥ नकामयेनैव
तपश्येजीवस्वात्मैविना॥ कालंचतस्यस्थानस्ययतिः सम्यग्धरिः स्वयं॥ वित्तस्त्रोदृश्ये
द्यस्मात्तैजसः स्वल्पकृधरिः॥ नबाह्यंज्ञापयेद्यस्मात्साज्ञस्तेनजनार्दनः॥ एकीभावंव्रजेतां
चतेनविश्वश्चतैजसः॥ एकीभूतस्ततःप्राज्ञोधनोजीवस्तयोवृतः॥ तन्मात्रस्यसकाल
स्वधनप्रज्ञःप्रदर्शनादितिप्रकाशकायां॥ आनंदमयःपूर्णनिंदःचेतोमुखोज्ञानस्व
रूपमुखः॥ प्रज्ञानधनइतिविपरीतसमासः॥ धनप्रज्ञइतिवक्ष्यमाणत्वात्॥ विषय
भोगंविनानंदमात्रंभुक्तादानंदभुगितिविशेषः॥ आनंदमयचेतोमुखसर्वज्ञत्वस्वैश्व
रत्वादिवतुष्टयेपिसमं॥ अन्यत्रानिदेशार्थंएकज्ञानंदमयत्वंचेतोमुखत्वंचोक्तं॥ एष

क

नाम

२

चतुरूपआत्मा सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वादिलक्षणः। परमात्मा चतुरूपः सर्वप्राणिशरीरगः॥
विश्वश्चेतेजसप्राज्ञः तुरीयश्चेति कथ्यते। तानिरूपाणि सर्वाणि पूर्णानंदमयानितु। चेतु
र्मुखानि सर्वाणि पूर्णानंदस्वरूपतः। मुखशब्दः सर्वस्य देहस्याप्युपलक्षकः। तथापि मुख
शब्दोऽप्यपूर्णत्वं सूचये विभोः। ज्ञानस्य मुख्यवाक्त्वान्मुखवाच्यपिसंस्तुत इति मार्कंडेये। पूर्ण
नंदस्वरूपस्य। कीडाभागेन चान्यथा। यथा हि सस्य दीपेन न विशेषो स्तिकश्चनेति ब्रह्मतेके
प्रमाणस्य प्रमाणं च बलवद्विद्यते मुने। ब्रह्मदृष्टेः नूयतो मंत्रान् प्रमाणं सलिलेश्वरः। अ
त्र श्लोका भवन्तीति चकारैकप्रथकपृथगिति गारुडे। खंडचतुष्टयेऽपि पृथक् पृथक्। प्रभ
वः सर्वभूतानां विष्णुरेव न संशयः। इत्थं सतां निश्चयस्यादन्यथा त्वसतां भवेत्। सर्वस्य
हि प्रणोत्वात्मा एव नारायणः परः। तां सृष्टिं बहुधा प्राहुः ज्ञानिनो ज्ञानिनस्तथा। विष्णु
र्विस्तृतिमायां ते महदादिस्वरूपिणी। तत्तद्दिविधमस्ति सृष्टिः प्रोक्ता ह्यपंडितैः। सर्व
यास्वरूपां च केचिदज्ञानाविदुः। अनिकारस्य विन्मात्रस्वेष्टये वास्वित् जगत्। उत्स

मांडूको धतइति प्राज्ञाः प्राहु ब्रंहादयो रिवलाः। पूर्णशक्ते कृतो मायां सार्वशास्त्रमवतुतः। सर्वदोष
व्यतीतस्य विकारः कुत इष्यते। तस्मादेवाविकारस्य विष्णो रित्छानशक्तिर्दृष्टः। यथार्थमेव
संभूतमिति वेदवचो रिवलं॥ केचित्कालत एवैतां सृष्टिमाहरको विदः। केचिद्ब्रह्मस्य
अप्रधानादिति चापुरं। विमूढाः सर्व एवैते यतो नारायणः परः। सर्वकर्ता सर्वशक्तिः ए
क एव न चापरः। प्रधानकालब्रंह्मेनामुखा सर्वपितृवृक्षाः। तस्यापि विष्णोः सृष्टिचक्रे
चिदाहुरनैपुणाः। अतस्तस्यैव भोगार्थं क्रीडा र्थं तु निपाश्वितः। सा च क्रीडा स्वभावोऽस्य
कुतो तस्यास्य हाविभोरिति हरिवंशेषु॥१॥ विष्णुस्तुरीयरूपेण द्वादशां तव्यवस्थि
तः। मुक्तानां प्राप्य रूपो सौव्यवहारे न दृश्यते॥ सम्पन्नसमाहितानां च प्राप्तानां षोडशी
कलाः॥ अपरोक्षदृशां कापितुरीयं दृश्यते पदं॥ अंतर्बहिः सौक्ष्म्यं च समाधिज्ञानमेव
वचो बहिः शब्दादिकं ज्ञानमश्मन्त्वनंतथैव च॥ यदा भवति सा वस्त्वाद्युभयज्ञानश
ब्दिता॥ एतत्सर्वं तुरीयेण रूपेण न करो सजः। सर्वज्ञानप्रदश्चापि मुक्तस्यैव तुरीयक इति

ब्रह्मांडे॥ अमुक्तस्य तद्वद्वयत्वात् षोडशे॥ वाक्यं कला मते॥ तुरीयो दृष्ट इत्युक्तो ग्रहणादेरगो-
चरः॥ विना मुक्तिं यतस्ते न व्यवहार्य इतीरिताः॥ जागृदादिप्रवृत्तिस्तु लक्षणं ह्यनुमा-
पकं॥ अलक्षणास्तद्वा हि सद्विं सस्तत् एव च॥ तत एव ह निर्देश्यः श्रिदानं दैक लक्षणः॥
मुक्तस्य सर्व व्यापारहेतुरेव तुरीयकः॥ एकः प्रधान उद्दिष्ट आत्मा पूर्णत्वतः श्रुतः॥ तदे-
वास्य स्वरूपं यदैकाल्ये तेन कीर्तितः॥ प्रपंचं देहबंधाख्यं तुरीयं शमयेत्यतः॥ प्रपंचो यश-
मस्तेन युक्तः स भगवान्प्रभुः॥ निर्दुःख सुखरूपतादिवशाद् श्रुतो श्रुतः॥ अन्यथा प्रप-
यो द्वैतं शमयंतं यतो हरिः॥ अद्वैतस्तेन चोद्दिष्टः तुरीयः पुनरुक्तो नम इति माहात्म्ये॥ अपेक्ष्य समा-
वस्तुमाथाथ्यं द्वित्वमन्य स्वरूपता॥ इण गतामिति धाताश्च तद्ज्ञानं द्वैतमुच्यते इति महा-
संकल्पे॥ सऽ आत्मा स विज्ञेय इति सोयमात्मा चतुष्पादिति चतुर्धा विभक्त उच्यते॥ उ-
पसंहारार्थं सोयमात्मा अध्यक्षरमिति पृथगारंभात्॥ विश्वादि रूपो यस्तात्मा स विज्ञे-
यो मुमुक्षुभिः॥ निर्विशेषोऽपि भगवान् चतुर्धा समुदीरित इति प्रसंगे॥ सर्वदुःखानां

मोडः

निरुत्तेः कारणभूतः स्तुरीयो देवः । हरिः स्तुरीयरूपेण मोक्षदः संप्रकीर्तितः । देवः स सर्वजी
वा नो गम्यता समुदीरितः । भावाजी वा समुद्दिष्टः भवंसेतेयतेविभोः । ईशानामपि मुक्ता
नां मोक्षानः सो न ना द्युत इति प्रसाहारे । कार्यकारणबंधस्य तदधीनत्वतो विभुः । विधा
दिरूपो भगवान् बंध इत्येते श्रुतौ । कुतो बंधः परस्यास्य बंधं शस्य चिदात्मन इति च ।
संबंधः सदुःखी संबंधयति सुखयतीति स जीवः प्रकृतिः स जीवयति स प्रकरोति तिसो
वरः । सो निसः सो वरयति सो अनिसयति तिकौषारवश्रुतिः । विष्णोर्गुणोक्तिपरतामम
नित्यं सुरेश्वरा । तदर्थमन्यद्वचनमतेस्तस्य विरोधयत् । तन्ममाथो नहि कापि साहंत
त्सरणात्सदा । सरस्वतीति संप्रोक्ता तस्माद्देवाहरेरिति महोपनिषदि । नात्मानं न पराश्र
वन्न स संनापि चानृतं । प्राज्ञः संवेदयेत्किं विजीवं कालतमो विना । सुखवच्छा सुखं चा
पि विना नान्यत्प्रदर्शयेत् । सर्वं तु दर्शयेन्मुक्तौ तुरीयः परमेश्वर इति प्रसयो । स्वर्तत्रैक
र्तुशब्दः स्यात्प्राज्ञस्यावेदनं यथा । सर्वप्रदर्शकेनैवा तुरीये सर्वदर्शनं इति प्रसयो ईश

राम

पुताद्युविधायाः स्तदधीनायतोहिता। यथाभययुतः स्वामीरद्युज्ञानंपरात्मनइतिच।
अभेदमपितद्रूपं बहुरूपं विशेषतः करोति न करोतीति व्यवहार्यस्वशक्तितइतिच। संवे
दयतीत्यस्मीकारेतुयंतु सर्वदृक् सदा॥ इतस्याश्रयणंतुल्ये उभयोः प्राप्ततुयमोरितिच
विरुद्धं इतग्रहणाकारणंतुल्यमित्यर्थः। इतं न ग्राह्येतुयोर्वचः प्राप्तः कथंचन। इत
ग्रहणं बीजंतु निद्रा प्राप्तं समाश्रितेति प्रकटश्रुतिः। विपरीतज्ञानादपि विपरीतज्ञा
नानंतरं जायते। अनादिमाययो विष्णो रिच्छया स्यापितोयदा। तदा प्रबोधमायाति
तदा विष्णुं प्रपश्यतीति प्रकाशिकायां। तन्वा स्वस्वामिसंबंधः प्रपंचोस्य शरीरिणः॥
वस्तुतोसौ न चैवास्ति परमस्य वशेयतः। तन्वादि कस्तथाप्येषः ह्यभिमानाददृश्यते।
अतः सनिघत इति ह्यंगीकारो भवेद्यदि तथापि भगवद्दानात्स निवर्तेदसंशयइति
ब्रह्मतर्कः। अइतमनन्यथाज्ञातंपरब्रह्मादिवस्तुतत्तद्वैतं द्विधा ज्ञातमन्यथाज्ञातम

मोडु ज्ञेः परमार्थतः परमेश्वरात् तस्यैव मायामात्रं तद्विद्यानिर्मितं तदन्यथा ज्ञानं तस्मात्तदि
॥५॥ ध्येयं निवर्तते परेण ब्रह्मणो यत्तद्विधानं ज्ञातमंजसा तद्वैतं परं ब्रह्म तदेव ज्ञानमन्य
था जीवेन द्वैतमुद्दिष्टमिथा ज्ञानं तदेव च परमार्थास्वरादिष्टोर्जातमिच्छावशादनुमा
येतां ह्यसमुद्दिष्टमायामात्रं तदुद्भवं उत्तमत्वात्पराथोसौ भगवानिच्छुरन्यथ इति च
अनन्यथेतमवगतमद्वैतं द्वैतं वस्तु स्वरूपापेक्षया द्विधा ह्यन्यथा ज्ञातमिदमर्थः
अतो विकल्पः शरीरादिसंबन्धः केन विदुर्ज्ञानादिना कारणेन कल्पितोऽप्युपदेशानि
वर्तते अयं स तां वादः ज्ञाते सति ब्रह्मणे द्वैत अन्यथा ज्ञानं निवर्तत इति विकल्पो देह
संबन्धादिकेन च कारणेन तु कल्पितो निवर्तते तद्गुरुनाम्नादसंशयः एष एव स
तां वादो ज्ञाते ब्रह्मणि न त्वतः निवर्तते न्यथा ज्ञानं तत्त आनंदमेव साविति च ॥२॥ अभि
रुसर्वतः अविनाशि च मध्यक्षरी अधिका एव मात्रा अंशाय स्य तदधिमात्रं अइस ॥५॥
नेनाभिधानेनाक्रियत इहकारः तत्र पूर्वोक्तो वैश्वानरः प्रथममात्रे साद्यनुनादः

अकारइत्यादिर्न निधेयं। प्राज्ञस्तैजसस्यादिरस्वेत्यादिमान्। सुप्तेरुत्थाने प्राज्ञादिभ
क्तो भवति विभुः। स्वप्नादुत्थाने तैजसात् आदिश्चा स्यात्पाकस्य भवति। सेशरीराभिमा
ना दुःशाप्य कर्षती कल्कः। विद्राविषयश्चानेन क्रियत इत्यभयत्वं। समानः सर्वेषां म
ध्यस्तो भवति। मिते रेतर्गमनात्। अधिकत्वाच्च निसत्त्वा दध्यक्षरमुदाहृतः। येंशास्तस्य
तु यैर्नपि पूर्णाः प्रत्येकशो विभोः। अतो धिमाश्च उद्दिष्टा मात्रा अंशा उदाहृताः। श्रुतः सवि
ष्टुरेवंकारं ॐ भिमा क्रियते यतः। आद्यः स्तदंशो ह्योतिस्त्वादिषया नाप्येद्यतः। जीवस्य
तु यतः प्राज्ञस्तैजसाद्वा समुत्थितः। अविभागोऽपि न गवान् आदिमायेन कीर्तितः। तस्मा
दुत्पद्यते मुक्तः स्तद्रान्यानंदलक्षणः। आमोति विषयान् सर्वान् विद्राया विषयस्य च॥
उभयोः कारणत्वेन ह्युभयस्तैजसस्मृतः। देहाभिमानो दुःखसा कर्षति स्वप्नमंडलं॥
उत्कर्षत्वं ततस्तस्य तद्दानी ज्ञाननिसत्तां। आमोति देहादुत्कर्षत्वात्मानं सर्वमोक्षितं।
मध्यं स्थलं भवने स्नेहादोषाभावाच्च सर्वशः। स्वात्मन्यतर्गमयति मानमंतर्गतिस्मृता॥

मं ३ जीवमंतर्गतं कृत्वा तद्वा न लय कथ्यतः प्राज्ञो मानमप्यति श्रुत इत्येवं विमुक्तिगः व्या
॥ ६ ॥ प्यंतर्गमये स नंदुः स्वाधंतु निष्ठापयेत् अणुना मपि जीवानो प्रकाशो व्यापको भवेत् अंड
मात्रे वा हि श्रुति देवता नो यथा कर्म अतो तर्गमनं मुक्ते जीवेषु जगतो भवेत् इति ब्रह्मसूत्रे
मात्रा संप्रतिपत्ता नं शब्धाने आदिमत्वे निश्चस्य विद्यते तत् उपासकस्योपि भवती सा
दिता मान्ये अमात्रे व्यगतिर्न विद्यते प्रतिदिवस विभाग एकी भानश्च विद्यते विश्वादीनां
तुरीयस्य तं न विद्यत इत्यमात्रः विश्वादीनां न्यं वहार कारणत्वं विद्यते तुरीयस्य तौ विद्यत न
इत्यतो गम्यत्वमपि नास्ति साक्षां न्यां निवारयति अगतिर्न विद्यत इति आत्मानं संविश
तीति गतिवचनात् आदिमत्वेन सामान्यमुपास्येन भवेदिति उपासकस्य सज्जन
न सर्वव्यापनेत्युमान् सामान्यमात्रमप्येतत्तुल्यं मुक्तिगतततः अमात्रत्वं तुरीयस्य
त्वयि भागाद्दिनेदिने जाग्रदादेरकर्तापि गम्योसौ ज्ञानिनां भवेदिति च आदिमत्वादिसा ॥ ६ ॥
मान्यं तुल्यं मोक्षोपयोग्यतः अमात्रत्वं तुरीयस्य व्यभिभागाद्दिनेदिन इत्यस्य संहितायां

॥३॥ आत्मैव भूतं। अन्याभिमानं स ह्यहं परमात्मनैव परमात्मानं प्रविशाम्यपासकः।
अव्यवहार्यत्वादिकर्मजसाम्यमितुं दर्शयितुं पुनरप्युक्तमव्यवहार्यत्वादिकं॥ तु
रीयं नादनामानं हरिं ज्ञात्वा परं पदं। तमेव प्रविशेच्छुद्धरूपी तत्सदृशात्मना शान्ता
नंदो वशक्तिश्च तथापि नमः कवित्। निमुक्तस्यापि जीवस्य पारतंत्र्यं वदन्ति सदा॥ चतु
रूपस्यास्य विष्णोः। मामप्रणवदस्य पि। जागृहादिप्रणयनात् स एव ब्रह्म ब्रह्मणात्॥
ॐ मित्या क्रियमाणत्वात् ओंकारः संप्रकीर्तितः। आदिमत्वादयो ह्यथा ओंमित्यस्य श्रु
तौ श्रुतः। अपूर्णः कारणभावात् नाज्ञाभावादनंतरः। पराधीनस्त्वताभावाद्नाप
रउदाहृतः। सर्वगत्वादवाह्यश्च सर्वगत्वात् ज्ञात्वा विप्रमुन्यत इति च। परत्वमप
रत्वं च विष्णोरेकस्य वैयदा। श्रूयते न तु सामर्थ्याभेदस्तत्र कथं च नाश्रुतारस्य
पूर्वत्वात् सौर्वाप्यमुदाहृतमिति ब्रह्म तर्कः। पूर्ववतारेष्वभिमावतारेऽपि पूर्ण एवेति
प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म सादरार्थः॥४॥ एकोऽपि निविशे शेषोऽपि चतुर्धा व्यवहारभाक्। य

मांडू स्तं वंदे विद्वानंदविष्णुं विभ्यादिरूपिणं ॥ ७ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्सादवि
॥ ७ ॥ रचितं मांडूकोपनिषद्भाष्यं समाप्तं ॥ ॥ श्रीसूर्यार्पणमस्तु ॥ ॥ श्रीरक्तु ॥

21 B ✓
111

राम
॥ ७ ॥

स्थानगोगजवल्कलः॥ निर्मलाबाह्वसंवित्तेर्जीवानां तदगोचरः॥ अष्टादशमुख
न्यस्य पुमाका नासि सर्वशः॥ मध्यमे तु गजाका न चतुर्बहिः परः पुमान्॥ पादौ
हस्तिको हस्ता इति सप्तांग इति॥ स्फुटान् भोगानिन्द्रियैरसः शुभान् भुङ्क्ते न चा
शुमान्॥ विश्वं स्फुटं समुद्दिष्टं सर्वगम्यत्वे हेतुतः॥ तत्संबन्धी नरो नांशाद्वै
श्वानर उदाहृतः॥ विनायकस्तु विश्वस्य ध्यानादेर्गजवल्कलां॥ तथैव तेजसध्या
नाग्निध्यानादिन्द्रैर्द्रुतां॥ चतुर्ध्यानाच्च उद्रत्वं उद्रा अपजनादनात्॥ एवं श्रु
तगणो विष्णुः चतुर्नात्मापनात्पञ्च इति महायोगे॥ जाग्रदूर्ध्वानि संस्काररूपत्वा
त्स्वन्यगंतुयत्॥ प्रविविक्तं तु तत्स्थानकारणोत्तर्ज उच्यते इति वानाहे॥ सुषुप्तं
तु तमो ज्ञेयं हरिं प्राप्य तदावृतः॥ न कामये नैव पश्ये जीवः स्वात्म तमो विना

मां.

२

कालं च तस्य स्थानस्य पतिप्रज्ञो हरिः स्वयं ॥ चित्तस्थो दृश्ये धर्मात्ते जसः स्वप्नक
धरिः ॥ न बाध्यं ज्ञापये धर्मात्प्रज्ञस्तेन जनार्दनः ॥ एकी भावं ब्रजेतां च तेन विश्व
श्च ते जसः ॥ एकी भूतस्त्वतः प्राज्ञो धनो जीवस्तमो रतः ॥ तन्मात्रस्य सकात्कस्य ध
नप्रज्ञः प्रदर्शनादिति प्रकाशिकायां ॥ आनंदमयः पूर्णानंदः चेतो मुखः ॥ ज्ञान
स्वनूपमुखः ॥ प्रज्ञानधन इति विपरीतसमासः ॥ धनप्रज्ञ इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥
विषयभोगं विना नंदमानं भुंक्ता दानंदमु गिति विशेषः ॥ आनंदमयश्चेतो मु
मुखः सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वादि चतुष्टयोपि समं ॥ अन्यत्रातिदेशार्थमेकत्रा
नंदमयत्वं चेतो मुखत्वं चोक्तं ॥ स एष चतुरूप आत्मा ॥ सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वा
दिलक्षणाः ॥ परमात्मा चतुरूपः सर्वप्राणिनामीश्वरः ॥ विश्वश्च ते जसः प्राज्ञतुर्ग

भाष्य

२

यश्चेतिकथ्यते । तानि नूपाणि सर्वाणि पूर्णानि दमयानि तु । चेतो मुखानि सर्वाणि
पूर्णानि ज्ञानत्वं स्वरूपतः । मुखं वा एतत्सर्वस्य देहस्यायुः परलक्षणः । तथापि मुख
वा एतदयं पूर्णत्वं सूचयेद्विभो ॥ ज्ञानस्य मुख्यवाचित्वात्मुखवाच्यपिसत्स्वत इति मा
र्कंडेये । पूर्णनिंदस्वरूपस्य क्रीडाभोगेन चान्यथा । यथादित्यस्य दीपेन न विशेषे
स्तिकश्चेनेति ब्रह्मतर्कः ॥ प्रमाणस्य प्रमाणं च बलवद्विधत्ते मुने ॥ ब्रह्मदृष्टान्ते मां
त्रात्प्रमाणं सलिले स्वनः ॥ अवैते श्लोका भवन्तीति च कावेव एथ कथं गिति गा
नुजे ॥ खञ्जचतुष्टये विष्टथ कथं ॥ प्रभवस्तत्त्वभावानां विष्णुरेव न संशयः । इ
त्थं सतानि श्रवयस्यादन्यथा त्वसतां भवेत् ॥ सर्वस्य हि प्रणेत्वात्प्राणो नारायणः
परः ॥ तां रश्मिं बहुधा प्राहुः ज्ञानिनो ज्ञानिनस्तथा ॥ विष्णुर्विकृतिमायातिमहा

मं.

३

हादिस्वतृपिणी ॥ नतद्विविधभूतिसुसृष्टिप्रोक्ताध्यपंडितैः ॥ स्वप्नमायासतृपांचके
चिदज्ञाजनाविदुः ॥ आवेकारस्यचिन्मात्रस्यैछयैवाखिलं जगत् ॥ उत्पद्यतइति प्रा
ज्ञाः प्राहुः ॥ ब्रह्मादयो खिलाः ॥ पूर्णशक्तेकुतोमायासार्वशास्वप्नवत्कुतः ॥ सर्वदो
षव्यतीतस्यविकानः कुतइष्यते ॥ तस्मादेवाविकानस्यविष्णोरिच्छावशादिदं ॥ यथा
र्थमेवसंभूतमितिवेदवचोखिलं ॥ केचित्कालंतएवैतां सृष्टिमाहुरकोविदाः ॥ कि
चिद्रुद्राब्रह्मणश्चप्रधानादितिचोपरे ॥ विमूढासर्वएवैतेयतो नारायणः परः ॥ स
र्वकर्त्तासर्वशक्तिनेकएव नचापरः ॥ प्रधानकालब्रह्मेवमुखासर्वेयितदृशाः ॥
तस्यापि विष्णोः सृष्टितुकेचिदाहुननैपुणाः ॥ अतएवस्यैवभोगार्थं क्रीडार्थं तु
विपश्चितः ॥ साचक्रीडास्वभावोस्य कुतोतस्यासृष्टाविभोरितिहरिवंशेषु ॥

मं.

३

विष्णुस्तुतीयतूपेण द्वादशांतिव्यवस्थितः ॥ मुक्तानां प्राथम्यतूपोसौ व्यवहारेन दृश्यते ॥
संम्यक्समाहितानां तु प्राप्तानां षोडशी कंठा ॥ अपरोक्ष दृशांका पितुनीयं दृश्यते
दं ॥ अंतर्बहिश्च सौप्तं च समाधिज्ञानमेव च ॥ बहिर्ग्राह्यादिकं ज्ञानं न्यस्यन्स्वप्नं
तथैव च ॥ यदा भवति सावस्थायुभयज्ञाननाशिता ॥ एतत्सर्वं तुनीयेण तूपेण न
करोत्यजः ॥ सर्वज्ञानप्रदश्चापि मुक्तस्यैव तुनीयक इति ब्रह्मांडे ॥ अमुक्तस्य त्व
दृश्यत्वात् षोडशी वाक्यमते ॥ तुनीयो दृष्टिस्तुल्यो ग्रहणादेरगोचरः ॥ विना मु
क्तियतस्तेन व्यवहार्य इतीरितः ॥ जाग्रदादिप्रवृत्तिस्तु लक्षणं धनुमापकं ॥ अलं
क्षणस्तद्राहियादिविंशः स्वत एव तु ॥ तत एव ह्यनिर्देश्यश्चिदानंदैकलक्षणः ॥
मुक्तस्य सर्वव्यापारहेतुरेव तुनीयकः ॥ एकः प्रधानउद्दिष्टः आत्मा पूर्णत्वतः शुद्धः ॥

मा.
४

तदेवास्परस्वरूपं यदैकात्म्यं तेन कीर्तितः॥ प्रत्ययो ज्ञानरूपत्वात्सार आनंदरूपतः॥ प्र
पंचो विस्तृते विष्णुनाम आनंदरूपतः॥ उत्कृष्टानंदरूपत्वाद्गुणशब्दः प्रकीर्तितः॥ प्र
पंचदेहदेहबन्धोरख्यं तु नीयं नाम ये दत्तः॥ प्रपंचोपशमस्तेनायुक्तः स भगवान्प्रभुः॥
निर्दुःखसुखरूपत्वाद्धिवशाद्ः श्रुतौ श्रुतः॥ अन्यथा प्रत्ययो द्वैतं नाम ये तं यतो हा
रिः॥ अद्वैतस्तेन चोद्दिष्टं तु नीयः पुनरुपो तमप्रवृत्तिमाहात्म्ये॥ अपेक्ष्य वस्तुयाथा
र्थं द्वैतमन्यस्वरूपता॥ इणुगताविति धातोश्च तद्भेदं द्वैतमुच्यते इति संकल्पे॥
स आत्मा स विज्ञेय इति॥ सोऽयं आत्मा चतुष्पादिति चतुर्धा विभक्तोऽच्यते॥ उ
परं हारार्थं॥ सोऽयं मात्मा ध्यक्षरमिति एतद्गारं भातु॥ विधादिनूपोयस्वात्मा
स विज्ञेयो मुमुक्षुभिः॥ निर्विशेषोऽपि भगवाश्चतुर्धा समुदीरित इति प्रत्यये॥ सर्व

भाष्या

४

प्रा.

दुःखानां निवृत्तेः कान्तामृतस्त्वनीयो देवः हरिस्तु नीयतूपेण मोक्षदस्संप्रकीर्तितः ॥ १७ ॥
देवः स सर्वजीवानां गम्यत्वा त्समुदीरितः ॥ भावा जीवासमुद्दिष्टाः भवन्त्येते यतो भिन्नि-
मोः ॥ ईशाना मपि मुक्तानां ईशानः सो न नाध्वन इति प्रत्याहारे ॥ कार्यकारणबंधस्य त-
दधीनत्वतो विभुः ॥ विश्वादिनृपो भगवान्बंध इत्युच्यते ह श्रुतौ ॥ कुतो बंधः पर-
स्यास्य बंधेनास्य चिदात्मनः ॥ संबध्यदुःखी संबध्य इति ॥ सदुःखयतीति स जी-
वः ॥ स प्रकृतिः ॥ स जीवयति ॥ स प्रकरोतीति सो वरः ॥ सो नित्यः ॥ सो वरयति ॥ सो-
नित्ययतीति कौषान्वश्रुतिः ॥ विष्णो गुणोक्तिपरताममनित्यं सुरेश्वराः ॥ तदर्थम-
न्यद्वचने मतस्तस्य विरोधियत् ॥ तन्ममार्थो न हि कापि साहं तत्स नणा सदा ॥
सरस्वतीति संप्रोक्ता तस्माद्देव्या गुणा हरेरिति महोपनिषादे ॥ नास्मानं न परा

५
श्वेवनसत्यं नापि चानृतं ॥ प्राज्ञः संवेदये किं विज्जीवकालतमो विना ॥ सुखवस्त्रं
सुरवं चापि विनानान्यतु प्रदत्तयेत् ॥ सर्वं तु दत्तयिन्मुक्तो तु नीयः परमेश्वर इति
प्रत्यये ॥ स्वतंत्रे कृतं शिष्टः स्यात्प्राज्ञः स्यावेदनं यथा ॥ सर्वं प्रदत्तं किंचैव तु नीये स
र्वदत्तं नमिति ब्रह्मतर्कः ॥ निद्रायुतास्तु विश्वावः तदधीनाय तोहि सा ॥ यथा भूय
युतः स्वामी न ह्यज्ञानं परास्मिन् न इति च ॥ अभेदमपि तद्ब्रह्मा बहु रूपविशेषतः ॥
करोति न करोतीति ॥ तु व्यवहारार्थं स्वशक्तितः ॥ न संवेदयतीत्यस्वीकारे तु नीयं तत्सर्वं
दृक्सदा ॥ द्वैतस्याग्रहणं तु तन्मभयोः प्राज्ञतुर्ययोरिति च ॥ द्वैतग्रहणाकरणा
त्तु तन्मभिस्यर्थः ॥ द्वैतं न ग्राहयेत्तुर्यो न च प्राज्ञः कथंचन ॥ द्वैतग्रहणबीजं तु नि
द्रा प्राज्ञं समाश्रितेति प्रकटश्रुतिः ॥ विपरीतज्ञानादपि विपरीतज्ञानांतं न जायते ॥

अनादिमाययाविष्टोरिच्छयास्वपितोयदा । तथाप्रबोधमायातिलदाविष्टुं प्रप
श्यतीतिप्रकाशिकायां ॥ तन्वास्वस्वामिसंबंधः प्रपंचोस्यशानीरिणः ॥ वस्तुतोरो
नचैवास्तिपरमस्यवशायतः ॥ तन्वादिकास्तथाप्येषधभिमानास्रदृश्यते ॥ अतः
सविधतइतिह्यंगीकानोभवेद्यदि ॥ तथापिभगवत्ज्ञानात्सनिवर्तेदसंशयइति
ब्रह्मतर्के ॥ अद्वैतमनन्यथाज्ञातंपरब्रह्मादिवस्तुतदिदद्वैतं द्विधाज्ञातमन्यथा
ज्ञातमज्ञैः परमार्थतः परमेश्वरात् ॥ तस्यैवमपामात्रं तदिच्छानिर्मितं तदन्यथा
ज्ञातं तस्मात्तदिच्छयैवनिवर्तते ॥ परेणब्रह्मणायतद्वितस्त्वातमंजसातदद्वैतंपरं
अतदेवज्ञातमन्यथा ॥ जीवेनद्वैतमुद्दिष्टं मिथ्याज्ञानंतदेवच ॥ परमार्थस्यरा
दिष्टोऽस्तिमिच्छावशादनु ॥ मायेतीछासमुद्दिष्टमायामात्रंतदुद्भवं ॥ उत्तमत्वा

मं.
६

स्यार्थोऽसौ भगवान्विष्णुरव्ययः इति च ॥ अनन्यथैतमवगतमद्वैतं ॥ द्वैतं वस्तुतः ॥
रूपापेक्षया द्विधा ह्यन्यथा ज्ञातमित्यर्थः ॥ अतो विकल्मः शरीरादिसंबन्धः ॥ केन
चिदज्ञानाकारणेन कल्मितोऽप्युपदेशान्निवर्तते ॥ अयं सतांवादः ॥ ज्ञाते सति ब्रं
ह्मद्वैतं अन्यथा ज्ञानं निवर्तते ॥ विकल्मो देहसंबन्धादिः केन चित्कारणेन तु ॥ कल्मि
तो विनिवर्तते गुणवाक्यादसंशयः ॥ एष एव सतांवादो ज्ञाते ब्रह्मणि तत्त्वतः ॥ निव
र्तते न्यथा ज्ञानं तत आनंदमेव साविति च ॥ अधिकं सर्वतोऽविनाशिचेयं
क्षरं ॥ अधिका एव मात्रा अंशाय स्य तदधिमात्रं ॥ अद्वयेनाभिधानेन क्रियत इत्य
कारः ॥ तत्र पूर्वोक्तो वैश्वा नरः प्रथमा मात्रेयाधनुवादः ॥ अकार इत्यादिकं विधेयं ॥
प्राज्ञसैजसश्चादिरस्येसादिमान् ॥ सुप्तेषु स्थानेषु प्राज्ञाद्विभक्तो भवति विश्वः ॥ स्वप्न

६

मादुथानेतैजसात् ॥ आदिश्वास्योपासकस्य भवति ॥ शरीराभिमानादुत्थाय कर्षतीक क
र्षः ॥ निद्राविषयानुभवश्चानेन क्रियत इत्युभयत्वं ॥ समानः सर्वेषां मध्यस्थो भवति ॥ मि
तरंतर्गमनात् ॥ अधिकत्वाच्च नित्यत्वादध्यक्षरमुदाहृतः ॥ अंशास्तस्य तु सर्वे विपूणाः प्र
त्येकत्रो विभोः ॥ अतो धिमात्र उद्दिष्टमात्रा अंशाः उदाहृताः ॥ श्रुतः स विष्णुर्नो कारे ओमि
त्या क्रियते यतः ॥ आधस्तद्गोप्तिरस्या विषयानापयेद्यतः ॥ जीवस्य तु यथा प्राज्ञा
स्तैजसाद्वासमुत्थितः ॥ अविभागो विभगेवानादिमस्तेन कीर्तितः ॥ तस्मादुत्पद्य
ते मुक्तः तस्मान्न्यानंदलक्षणाः ॥ ७ ॥ आप्नोति विषयान्सर्वान्निद्राया विषयस्य च ॥ उभ
योः कारणत्वेन ह्युभयस्तैजसः स्मृतः ॥ देहाभिमानादुत्थय कर्षति स्वप्नमंजले ॥ उक्
र्षत्वं ततस्तस्य तस्मान्नीजाननित्यतां ॥ आप्नोति देहादुत्कृष्टं स्वात्मानं सर्वमोक्षणं ॥
मध्यस्थो भवति तस्माद्दोषाभावाच्च सर्वत्राः ॥ स्यात्मानं तर्गमयति मानं तर्गतिस्मृता ॥

मां.
७

जीवमंतर्गतं क्त्वा तस्मान्न लयकृष्यतः॥ प्राज्ञो मानसपीति श्रुतं ह्येवं विमुक्तिगः॥ व्या
ख्यातं तर्गमयेत्सर्वदुःखाद्यंतु विलापयेत्॥ अणूनामपि जीवानां प्रकारो व्यापको भवेत्
अंतमात्रे बहिश्चापि देवतानां यथाक्रमे॥ अतो तमनं मुक्तौ जीयते षु जगतो भवेदिति ब्र
ह्मतर्के॥ मात्रासंप्रतियत्ता र्वशब्दाने आदिमत्त्वविश्वस्य विश्वस्य धत्तेतदुपादकस्यापि
भवतीत्यादिसाम्यं॥ अमात्रप्यगतिर्न विधत्ते॥ प्रतिदिवसं विभाग एकी भावश्च विधा
तविश्वादीनी॥ तुरीयस्य तन्म विधत्त इत्यमात्रः॥ विश्वादीनां व्यवहारकान्यात्वं वि
धत्ते॥ तुरीयस्य तन्म विधत्त इत्येतोगम्यत्वमपि नास्तीत्याशांका निवर्तयति॥ अगति
र्न विधत्त इति॥ आत्मानं संविशतीति गतिवचनात्॥ आदिमत्त्वेन सामान्य उपाध्ये
न भवेदिति॥ उपासकस्य संजानन् सर्वबंधो भवेत्पुमान्॥ सामान्यत्रयमध्ये तत्तुल्य
मुक्तिगतत्वं तः॥ अमात्रत्वं तुरीयस्य त्वविभागाद्दिने दिने॥ जाग्रदादेव कर्तापि गम्य

१७.

सौज्ञानिनां भवेदिति च ॥ आदिमात्वादिसामान्यं तु त्र्यंमोक्षोपभोग्यतः ॥ अमात्रं त्वं तु
रीयस्य त्वविभागाद्विनेदिन इत्यात्मसंहितायां ॥ आत्मैव भूतान्याभिमानं यत्कापरमात्म
वपरमात्मानप्रविशकः ॥ पासकः ॥ अव्यवहार्यमिति साम्यमिति दर्शयितुं पुनरप्युक्तं
मव्यवहार्यत्वादिकं ॥ तुनीयं नादनामानं हरिं + खं + ज्ञात्वा परंपदं ॥ तमेव प्रविशेद्भु
धरूपी तत्सदृशादिममान् ॥ ज्ञानानंदो च त्रिभिश्च तथा च न समाक्वचित् ॥ विमुक्तस्य हि
पारतंत्र्यं च नित्यदा ॥ चतुर्दशस्य विष्णोर्न नाम प्रणव इत्यपि ॥ जाग्रदादिप्रणयना
स एव ब्रह्म ब्रह्मणात् ॥ ओं मित्या क्रियमाणत्वादेकानः संप्रकीर्तितः ॥ आदिमत्वादयो
अर्था ओमित्यस्य श्रुतौ श्रुता ॥ अपूर्वः कारणाभान्नाशाभावादन्तरः ॥ पराधीनस्थि
त्यभावादन्तर उदाहृतः ॥ सर्वगत्वादप्यबाधश्च तं ज्ञात्वा विप्रमुच्यत इति च ॥ परत्वं
मपरत्वं च विष्णोर्नैकस्य वैयदा ॥ श्रूयते न तु सामर्थ्यभेदस्तत्र कथंचन ॥ अवतार

मांडूक

आख्यं

स्य पूर्वत्वात्पूर्वापर्यमुदाहृतमिति ब्रह्मतर्कः ॥ पूर्ववितारे पश्चिमावतारेऽपि पूर्ण एवेति ॥ प्र
णवो ह्यपरं ब्रह्मेत्यादेवार्थः ॥ ॐ एकोऽपि निर्विशेषोऽपि चतुर्थो व्यवहारभाक् ॥ यस्तं वंदे
चिदानंदं विष्णुं विश्वादिनूपिणं ॥ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यवि
रचितं मांडूकौपनिषद्भाष्यं समाप्तं ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ श्रीहयग्रीवाय नमः ॥

1027 (B)
2
1028 (A)

21 (A) ✓
14